

Sartre, Jaspers i pojam egzistencije. Analiza oprečnih stavova na temu

Štenc, Jana

Undergraduate thesis / Završni rad

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:142:405461>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-11-19**

Repository / Repozitorij:

[FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek](#)

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet Osijek

Preddiplomski studij hrvatskog jezika i književnosti i filozofije

Jana Štenc

**Jaspers, Sartre i pojam egzistencije. Analiza oprečnih stavova na
temu.**

Završni rad

Mentor: doc. dr. sc. Pavao Žitko

Osijek, 2023.

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet Osijek

Odsjek za filozofiju

Preddiplomski studij hrvatskog jezika i književnosti i filozofije

Jana Štenc

**Jaspers, Sartre i pojam egzistencije. Analiza oprečnih stavova na
temu.**

Završni rad

Znanstveno područje: humanističke znanosti, znanstveno polje: filozofija,
znanstvena grana: filozofska antropologija

Mentor: doc. dr. sc. Pavao Žitko

Osijek, 2023.

Prilog: Izjava o akademskoj čestitosti i o suglasnosti za javno objavljivanje

Obveza je studenta da donju Izjavu vlastoručno potpiše i umetne kao treću stranicu završnog odnosno diplomskog rada.

IZJAVA

Izjavljujem s punom materijalnom i moralnom odgovornošću da sam ovaj rad samostalno napravio te da u njemu nema kopiranih ili prepisanih dijelova teksta tuđih radova, a da nisu označeni kao citati s napisanim izvorom odakle su preneseni.

Svojim vlastoručnim potpisom potvrđujem da sam suglasan da Filozofski fakultet Osijek trajno pohrani i javno objavi ovaj moj rad u internetskoj bazi završnih i diplomskih radova knjižnice Filozofskog fakulteta Osijek, knjižnice Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku i Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu.

U Osijeku, datum, 14. 05. 2023.

Jana Šteu, 0122237213
ime i prezime studenta, JMBAG

Sadržaj

1. Uvod.....	1-2
2. Podrijetlo i razvoj filozofije egzistencijalizma.....	2-3
2.2 Pojam egzistencije u filozofiji Karla Jaspersa.....	4-6
2.3 Pojam egzistencije u filozofiji Jeana-Paula Sartrea.....	7-8
3. Temelj egzistencije u filozofiji Karla Jaspersa.....	9-11
4. Temelj filozofije u filozofiji Jeana-Paula Sartrea.....	12-14
5. Usporedba egzistencijalističke misli Karla Jaspersa i Jeana-Paula Sartrea.....	15-16
6. Zaključak.....	17

Sažetak

Karl Jaspers i Jean-Paul Sartre s pravom se mogu smatrati vrlo značajnim, ako ne i najznačajnijim predstavnicima filozofije egzistencijalizma. Filozofija egzistencijalizma svoje korijene vuče iz filozofije Sorena Kierkegaarda, prvog egzistencijalističkog filozofa koji biva zaokupljen negativnim životnim situacijama i „besmislom postojanja“. Kao predstavnici egzistencijalističke misli 20. stoljeća Jaspers i Sartre u središte svojih filozofija postavljaju upravo čovjeka i njegovu egzistenciju, koja u vremenu njihova djelovanja biva uzdrmana nepovoljnom društvenom i političkom situacijom. Sartreovom filozofijom naznačuje se obrat od tradicionalnog skolastičkog shvaćanja pogleda na bitak kojim egzistencija dobiva primat nad esencijom. Oba spomenuta filozofa zagovaratelji su teze da čovjek sam određuje svoju egzistenciju, prema tome, on je slobodan u kreiranju svoje stvarnosti, a samim time i odgovoran. Glavna suprotnost u filozofijama tih dvaju mislilaca leži upravo u temelju same egzistencije. Dok Jaspers kao teistički orijentirani filozof smatra da je egzistencija moguća jedino u odnosu na transcendenciju i prema tome se ona može samo „prizvati“ u zbilju, Sartre, kao zagovaratelj ateističke filozofije, tvrdi kako je upravo ta ljudska zbilja, tj. čovjek, jedino što opstoji.

Ključne riječi: Jaspers, Sartre, egzistencija, Mučnina, tjeskoba, granična situacija, transcendencija, čovjek, sloboda

1. Uvod

Karl Jaspers rođen je u Oldenburgu u Njemačkoj 1883. godine i za razliku od većine mislilaca današnjice, nije bio školovani psiholog već psihijatar.¹ Djelujući prvo kao psihijatar, Jaspersa su na put k filozofiji egzistencije nagnali nalazi duševnih bolesnika koje je liječio, a pomoću kojih je došao do zaključka kako duševna oboljenja u svojoj srži zapravo izražavaju mnogovrsne tipove krize cijele ličnosti i njezine slike svijeta.² S obzirom na to, Jaspers je ustanovio kako psihijatriju treba promatrati kao duhovnu, a ne prirodnu znanost. Jaspersovo je mišljenje tako omeđeno dvama polovima; psihologijom te kritikom kulture.³ Filozofija Karla Jaspersa svoje je ishodište imala upravo u pitanju smisla ljudskoga opstanka, a Jaspersovo mišljenje dolazi na prvo mjesto kada je riječ o filozofiji egzistencije.⁴ U ovome radu glavno je polazište pri izlaganju Jaspersove egzistencijalističke misli *Duhovna situacija vremena*. Spomenuto Jaspersovo djelo raspravlja o čovjekovu otuđenju od vlastitoga bitka, masi koja ga razara, egzistencijalnom strahu koji postaje vjernim pratiteljem modernoga čovjeka, a u konačnici i načinima kojima čovjek stiče znanje o vlastitoj egzistenciji. Nešto kasnije od pojave Jaspersove filozofije egzistencije, javlja se misao francuskoga književnika i mislioca Jeana-Paula Sartrea, čije će poimanje egzistencije kao i shvaćanje njezinoga temelja u ovome radu biti uspoređeno s Jaspersovim. Sartre je rođen 1905. godine u Parizu, svoje je književno stvaralaštvo započeo još kao mladić, dok se kao egzistencijalist ostvario 1938. godine objavom svojega filozofskoga romana *Mučnina*.⁵ Opis misaonoga života glavnoga lika istoimenoga romana u ovome će radu poslužiti kao uvod u Sartreovu egzistencijalističku filozofiju, dok će njegov esej *Egzistencijalizam je humanizam* biti glavno polazište pri određenju temelja egzistencije.

Prvo poglavlje rada odnosi se na kratak uvod u samu filozofiju egzistencije i njezine korijene, nakon čega će se odvojeno, u potpoglavljima, predstaviti poimanje egzistencije svakoga od dvaju spomenutih filozofa. U slijedećim dvama poglavljima rada bit će predstavljeni sami temelji egzistencije u filozofijama Jaspersa i Sartrea, analizirani kroz pojedina njihova filozofska djela. Zadnje poglavlje rada sastojat će se od sažimanja osnovnih

¹ Danilo Pejović, »Karl Jaspers«, u: Vladimir Filipović (ur.), *Filozofska hrestomatija* (svezak br. 9, Danilo Pejović, *Suvremena filozofija zapada*), Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb 1979., str. 95.

² D. Pejović, *Suvremena filozofija zapada*, str. 97.

³ Isto.

⁴ Isto, str. 95.

⁵ D. Pejović, »Jean-Paul Sartre«, *Suvremena filozofija zapada*, str. 209-210.

teza spomenutih filozofa u pogledu egzistencije, čime će biti iznesene sličnosti njihovih filozofija, ali isto tako i određeni pojmovi kojima se njihove filozofske misli bitno razilaze.

2. Podrijetlo i razvoj filozofije egzistencijalizma

Kolijevka egzistencijalizma nalazi se u misli Sørensa Kierkegaarda, danskoga filozofa koji u egzistencijalističkome pogledu biva privučen isključivo negativnim životnim situacijama.⁶ Kierkegaardova se misao sastoji u prikazu „paradoksalnosti“ ljudskoga života, tj. njegovoj ispunjenosti poteškoćama i suprotnostima koje se čovjeku nameću vrlo neugodnim i nevrijednim življenja.⁷ Kako navodi Zimmermann (2002.), ta Kierkegaardova misao predstavlja temelj egzistencijalističkoga filozofiranja, koje ide za tim da bi se čovjek usprkos negativnim životnim situacijama opredijelio za samoga sebe, bivajući time kao egzistencija.⁸ Politički i društveni život 20. stoljeća te tjeskoba koja je zahvatila Njemačku, ali i ostatak svijeta, dakako da su doprinijeli sve većem razvoju i širenju egzistencijalizma, filozofskoga smjera koji se bavi „ograničenošću čovjeka s obzirom na samosvojni (slobodni) način bitka za koji se pojedinac može odlučiti.“⁹ Prema tome, egzistencija se ne može odrediti kao konačna formula jednakovrijedna za sve, već se treba shvatiti kao individualni odnos prema svijetu i životu.¹⁰ Kao takva, filozofija egzistencijalizma suprotna je shvaćanjima „filozofije života“, koja nalaže da je individualni opstanak osiguran te ujedno i zaštićen po kozmičkoj cjelovitosti života; nasuprot tvrdnjama „filozofije života“ da je svijet uređen i harmoničan te da su negativne situacije iznimne i savladive, egzistencijalizam svijet vidi u disharmoniji te spomenute situacije smatra „preprekom“ koja narušava čovjekovu slobodu te izobličuje njegov opstanak.¹¹

Razvoj egzistencijalizma 20. stoljeća predstavlja prekretnicu shvaćanja samoga bitka. U povijesti filozofije bilo je uobičajeno gledati na bitak „odozgo“, tj. iz apsolutnog (božanskog), dok se pojavom Kierkegaardove filozofije potpuno mijenja smjer i to k gledanju na bitak

⁶ Stjepan Zimmermann, *Jaspersov egzistencijalizam*, sv. 1, Karl Jaspers prema religiji, HAZU: Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 2002., str. 3.

⁷ S. Zimmermann, *Jaspersov egzistencijalizam*, str. 4.

⁸ Isto.

⁹ Isto, str. 5.

¹⁰ Branko Bošnjak, *Smisao filozofske egzistencije*, Školska knjiga, Zagreb 1981., str. 7.

¹¹ S. Zimmermann, *Jaspersov egzistencijalizam*, str. 8-9.

„odozdo“, odnosno, od konkretne zbiljnosti ili egzistencije.¹² Slična se razlika u pogledu na bitak, kao i na samu egzistenciju, očitovala i u filozofskim opusima dvaju egzistencijalističkih filozofa čija će poimanja egzistencije biti uspoređena u ovome radu, a od kojih je jedan pripadao njemačkoj, a drugi francuskoj tradiciji filozofske egzistencijalističke misli.

¹² Isto, str. 6.

2.1. Pojam egzistencije u filozofiji Karla Jaspersa

Filozofija Karla Jaspersa vrlo je slična onoj Sørenea Kierkegaarda koji kao prvi egzistencijalistički filozof gradi „metafiziku slobode“, tj. promišljanje koje je utemeljeno na ideji da se subjekt spašava iz besmisla postojanja svjesnim izborom Boga.¹³ Kierkegardovo nastojanje da razvije filozofiju religiozne egzistencije obilježeno je mišlju da se svaki pojedinac treba osloboditi „okova“ kršćanstva jer će jedino tako postati „religioznim u prvobitnom evanđeoskom smislu“.¹⁴ Sličnoga shvaćanja bio je i sam Jaspers, čija je filozofija također bila utemeljena na kritičkom odnosu spram kršćanske vjere. Vesna Batovanja (2009.) u svome članku ističe kako Jaspers time nipošto nije imao u cilju suzbiti religiju, kao ni svaku znanost, već uputiti na nužnu razliku filozofije i religije, ističući kako je religija, koja svojim mišljenjem nudi konačnu istinu te ne daje čovjeku slobodan put kao filozofija, „uzrokom nemira u filozofiji“.¹⁵ Nasuprot tjeskobi za pravi bitak, koji daje ozbiljnost čovjekovu bitku, tjeskoba koju izaziva religija jest kriva tjeskoba.¹⁶

Pojam egzistencije za Jaspersa naglašuje ono što je zadatak i same filozofije: „sagledati stvarnost u njezinom podrijetlu i zahvatiti ju na onaj način na koji se, misleći, sam sobom bavim – u unutrašnjem djelovanju.“¹⁷ Egzistencija je, dakle, sve ono što određuje čovjeka samoga te ona predstavlja ishodišni razlog traženja odgovora na temeljna pitanja ljudskoga života.¹⁸ Osnovna je Jaspersova teza da se egzistencija, kao ostvarenje vječnoga u vremenu, ne može predmetno spoznati, već samo „prizvati“ u zbilju, koja je uvijek „sustajanje“ pred onim neizrecivim.¹⁹ Po Jaspersu, egzistencija je slobodna, ona se izražava samo u čovjekovoj slobodi prema sebi i svijetu kojim je okružen te ona gradi vlastiti smisao stvarnosti. Slijedeći Jaspersovu misao, egzistencija je moguća jedino u dodiru s transcendencijom, što ukazuje na teističku

¹³ Kierkegaard, Søren. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021.

¹⁴ B. Bošnjak, *Smisao filozofske egzistencije*, str. 98.

¹⁵ Vesna Batovanja, *Karl Jaspers: Pledoaje za filozofiju. Filozofija u razlici spram religije i znanosti*, Studia lexicographica 3, br. 1, 2009., str. 143.

¹⁶ V. Batovanja, *Karl Jaspers: Pledoaje za filozofiju. Filozofija u razlici spram religije i znanosti*, isto.

¹⁷ Karl Jaspers, *Filozofija egzistencije*, preveli: Miodrag Cekić i Ivan Ivanji, Prosveta, Beograd 1973., str. 37.

¹⁸ Križo Katinić, *Živjeti za smrt - umrijeti za život?*, Stajergraf, Zagreb 2005., str. 93.

¹⁹ Jaspers, Karl. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021.

orijentiranost njegove filozofije²⁰, a o čemu će biti raspravljeno u poglavlju o temelju egzistencije u Jaspersovoj filozofiji.

Da određenje ljudske egzistencije počiva isključivo na subjektivnom, tj. unutrašnjem djelovanju samoga čovjeka kojim se dolazi do slobode te da ta ista sloboda u čovjeku pobuđuje strah od odgovornosti, misao je kojoj Jaspers ostaje dosljedan u čitavom svome opusu. Jaspersovo poimanje egzistencije, a usputno i kritika kulture i politike 20. stoljeća, ponajbolje se može ogledati u *Duhovnoj situaciji vremena*, sažetom Jaspersovom djelu objavljenom 1931. godine.²¹ Iako egzistencijalno-ontološka rasprava, *Duhovna situacija vremena* razmatra i buran politički, a ponajprije društveni život koji se odvijao 30-ih godina prošloga stoljeća, obilježen usponima totalitarizma širom svijeta. Spomenuti Jaspersov spis svojevrsna je analiza duhovnoga tla na kojemu se u poratnom i međuratnom vremenu čovjek našao podvojenim između samobitka i zajednice, što je za ishod imalo stvaranje napetosti između čovječjeg opstanka i „tehničkoga poretka mase.“²² Jaspersova razmatranja u istoimenome djelu počivaju na otkrivanju epohalne svijesti o mijeni i prevratu postojećega stanja. Jedan od najznačajnijih takvih prevrata nastupio je Francuskom revolucijom jer se, po Jaspersu, tek njome dogodila „svijest o korjenitu mijenjanju ljudskoga opstanka.“²³ Međutim, revolucija sa sobom nije donijela samo volju za uspostavljanjem ljudske slobode, što je i bio njezin cilj, već je kao njezin produkt proizašao i nemir za cjelinom vlastitoga opstanka, za koji čovjek sam snosi odgovornost. Ljudski se rod tako našao podvojenim između jedne strane, koja osigurava opstanak u masi i druge strane, na kojoj čovjek žudi za vlastitim opstankom.²⁴ Jaspers uviđa kako taj istinski ljudski svijet opstanka razara upravo masovni poredak, koji izgrađuje jedinstveni aparat – aparat opstanka, a razlog njegova nastanka leži u naglom poboljšanju mehanizacije tehničkoga svijeta, sve kako bi se stvorila *prosječnost*, koja se očituje po tomu što većina čini.²⁵ Zajednica čovjeku tako pruža vrstu sigurnosti, u zajednici čovjek nije sam za sebe, dok s druge strane, ta ista zajednica briše njegov samobitak. U skladu s prethodnim, čovjek izdvojen iz zajednice ostaje sam, naizgled prepušten sam sebi, strahu za vlastitu egzistenciju i na kraju, strahu za budućnost. U svemu rečenome Jaspers uočava paradoks: „opstanak čovjeka

²⁰ Miladin Životić, »Jaspersova teorija o paradoksalnosti ljudske egzistencije«, u: K. Jaspers, *Filozofija egzistencije*, str. 18.

²¹ Danilo Pejović, »Karl Jaspers«, u: Karl Jaspers, *Duhovna situacija vremena*, prevela: Vera Čičin-Šain, Matica hrvatska, Zagreb 1998., str. 221.

²² D. Pejović, »Karl Jaspers«, str. 225.

²³ K. Jaspers, *Duhovna situacija vremena*, str. 10.

²⁴ Isto, str. 42.

²⁵ Isto, str. 41.

vezan je za aparat, koji svojim usavršavanjem kao i svojim slomom u isti mah uništava čovjeka.“²⁶ Iako se čini neizbježnim, poredak opstanka ima svoje granice, a ona leži upravo u slobodi da pojedinac, sam za sebe, „unutarnjim postupkom“, donese odluku o svome biću, čime se čovjek više ne prepušta pukom opstanku te ne dopušta da o njemu drugi odlučuje, nego on sam odlučuje koji će poredak biti odabran.²⁷

Kako navodi Pejović (1998.), čitava Jaspersova rasprava o duhovnoj situaciji vremena svodi se na jedno glavno pitanje, a to je pitanje o mogućnosti ili propasti duha. Budući da se pokazalo kako ljudski opstanak ne može postići istinsko ispunjenje u politici, tj. državi, potražiti će ga na drugom mjestu, a to je prema Jaspersu upravo svijet duha. U takvom svijetu čovjek nadilazi zadani bitak i stiče znanje o svome bitku, nastavljajući svoj put obrazovanja i duhovnoga stvaralaštva na područjima znanosti, raznih oblika umjetnosti te filozofije.²⁸

²⁶ Isto, str. 62.

²⁷ Isto, str. 89.

²⁸ Isto, str. 120.

2.2. Pojam egzistencije u filozofiji Jeana-Paula Sartrea

Jedan od najupečatljivijih predstavnika francuske filozofske misli 20. stoljeća, kao i onaj čije je shvaćanje ljudske egzistencije u pojedinim dijelovima oprečno Jaspersovom, svakako je Jean-Paul Sartre. Njegov se intelektualni angažman temelji na sjedinjenju dviju tradicijski suprotstavljenih i odijeljenih djelatnosti – filozofiji i književnosti.²⁹ Sartreove su težnje bile usmjerene na to da filozofija ne ostane samo na pukim riječima, tj. kao teorija, već da postane „svjetovno djelotvorna“, odnosno, da se pretvori u „povijesni čin i ljudsko djelo“, stoga njegov opus nosi obilježje „angažirane književnosti“.³⁰ Pojam djelovanja odnosno akcije, kako će se i uvidjeti u nastavku rada, zauzima jedno od središnjih mjesta u Sartreovoj filozofiji.

Početkom 20. stoljeća, Jean - Paul Sartre je, kao jedan od najznačajnijih predstavnika ateističke filozofije, iznio tezu kojom je proslavio egzistencijalizam kao „pokušaj da se izvuku svi mogući zaključci iz činjenice da ne postoji Bog.“³¹ Toj istoj postavci, Sartre je ostao dosljedan, kako u svom filozofskom, tako i u književnom opusu. Kao egzistencijalist, Sartre se ostvario 1938. godine objavom *Mučnine*, filozofskoga romana koji i sam Sartre smatra svojim najvećim književnim ostvarajem.³² *Mučnina* je tako postala jednim od najpoznatijih primjera egzistencijalističke proze, koja se služi tehnikom svođenja čovjeka na njegovo puko postojanje (kao „jedinu istinsku činjenicu“) i koja izravno sugerira egzistencijalističko orijentiranu filozofiju:

„Pored navedenih okvirnih teza to su problemi osamljenog pojedinca koji ne može uspostaviti komunikaciju s drugima, problemi suočavanja sa smrću koja je kao »dovršenje života« jedina konačna zbilja s kojom se pojedinac nužno susreće, problemi apsolutne slobode izbora koja rađa osjećajem nekog užasa apsolutne odgovornosti i problemi osporavanja tradicionalnih modela života koji se suprotstavljaju egzistencijalističkim postavkama.“³³

²⁹ D. Pejović, *Suvremena filozofija zapada*, str. 109.

³⁰ Isto, str. 111.

³¹ Thody Philip; Howard Read, *Sartre za početnike*, prevela: Marija Paprašarovski, Jesensi i Turk, Zagreb 2003., str. 16.

³² Isto.

³³ Milivoj Solar, *Suvremena svjetska književnost*, Školska knjiga, Zagreb, 1997., str. 215.

Sartreovo se poimanje egzistencije svodi na misao da se ona nikako ne može obrazložiti, a samo pitanje „zašto opstojim?“ čini se apsurdnim pa je prema tomu egzistencija „savršena bezrazložnost“.³⁴ Trenutak u kojemu čovjek postaje svjestan besmislenosti svijeta te time biva obuzet strahom od slobode izbora i odgovornosti koju snosi, Sartre prikazuje kroz glavni lik spomenutoga romana. Roman prati misaoni život Antoineta Roquentina koji postepeno dolazi do saznanja kako neposredno postojanje prethodi svakom ljudskom određenju.³⁵ Na temelju nekoliko proživljenih iskustava, glavni junak spoznaje besmislenost postojanja. Jedan se od ključnih takvih trenutaka zbija na samome početku kada je Roquentin odustao od bacanja kamenčića u more jer mu je sama njegova pojava izazvala neopisivo negativan osjećaj:

„No istog sam se trena zaustavio, ispustio kamenčić i otišao. Bit će da sam izgledao vrlo smućen jer su fakini prasnuli u smijeh iza mojih leđa. Tako je to izgledalo izvana. Ono što se pak dogodilo u meni nije ostavilo jasnih tragova. Nešto je bilo, što sam vidio i što mi se zgdilo, ali više ne znam jesam li gledao more ili oblutak.“³⁶

Sve veća zaokupljenost mislima o prolaznosti i banalnosti stvari te život koji sam po sebi postaje dosadan Roquentina dovode do tjeskobe i egzistencijalne krize koja u njemu prouzrokuje osjećaj mučnine, a koja ga prati gotovo do kraja romana. Sama činjenica da ne postoji Bog kao krajnja svrha svijeta jedan je od glavnih uzroka Roquentinove mučnine koju on naziva „totalnom ravnodušnošću i apsurdnom slučajnošću svijeta.“³⁷ Kako navodi Milivoj Solar (1997.), neupitno je kako kroz glavni lik romana progovara i sam Sartre, stoga se spomenuti roman smatra ponajboljim uvodom u njegovu egzistencijalističku filozofiju.³⁸ Sartreov je junak tako došao do spoznaje da čovjek prvo postoji, a tek onda može načiniti nešto od svoga života, tj. živjeti u ulozi koju sam sebi postavi te birati mogućnosti vlastitog ostvaraja, zbog toga što je naprosto „ubačen u svijet“.³⁹ U skladu s tom Sartrovom tezom, svaki čovjek određuje svoj identitet samostalno, nezavisno od izvanjskoga svijeta te snosi odgovornost za ono što načini od sebe. Solar smatra kako se pri pisanju *Mučnine* Sartre služio „više

³⁴ D. Pejović, *Suvremena filozofija zapada*, str. 114.

³⁵ M. Solar, *Suvremena svjetska književnost*, str. 213.

³⁶ Jean-Paul Sartre, *Mučnina*, prevela: Višnja Machiedo, Školska knjiga, Zagreb 2001. str. 10.

³⁷ P. Thody; H. Read, *Sartre za početnike*, str. 18.

³⁸ M. Solar, *Suvremena svjetska književnost*, str. 212.

³⁹ Isto, str. 213.

znanstvenom nego književnom metodom“ kojom je, prikazom misaonog napora protagonista romana, naznačio svoje udaljavanje od skolastičke teze da esencija prethodi egzistenciji.⁴⁰

3. Temelj egzistencije u filozofiji Karla Jaspersa

Jaspers smatra kako je egzistencija moguća jedino u odnosu na transcendenciju, a putu u transcendenciju prethodi čovjekova svijest o vlastitoj konačnosti.⁴¹ Spoznaja ograničenosti i konačnosti se po Jaspersu odvija preko graničnih situacija kojima čovjek uviđa svoju nemoć.⁴² U *Duhovnoj situaciji vremena* Jaspers pruža definiciju samoga pojma situacije; naime, samo se pojedinac nalazi u nekoj situaciji, a ona se zamišlja kao skupina, država, čovječanstvo, Crkva, znanost, filozofija ili pjesništvo. Prema Jaspersu, volja pojedinca uzima nešto od spomenutog kao vlastito pitanje te tako ona sa svojim pitanjem biva u nekoj situaciji.⁴³ Čovjekov se zadatak, u skladu s tim, sastoji u ovladavanju tom situacijom jer ona pak ovisi o onome tko se u njoj nalazi i kako ju on prepoznaje, a samo uočavanje situacije za Jaspersa je prvi čovjekov korak u borbi za bitak: „Ako tražim duhovnu situaciju vremena znači da želim biti čovjek.“⁴⁴ Jaspers nadalje objašnjava pojam situacije slijedeći tri etape; prva je ona u kojoj se ljudski bitak kao opstanak nalazi u sociološkoj, ekonomskoj i političkoj situaciji; druga je ona koja se odnosi na ljudski opstanak kao svijest da se nalazi u prostoru onoga što se može znati (moguća razgovjetnost čovjeka), a treća se etapa odnosi na ono što čovjek sam postaje.⁴⁵ Za razliku od svakodnevnih situacija, postoje i one granične, krajnje situacije. To su one situacije koje dovode u pitanje čovjeka i njegovu egzistenciju, situacije u kojima sve može biti razrušeno, a koje proizlaze iz određenja egzistencije koja nije moguća bez borbe, patnje, krivnje i smrti.⁴⁶

S obzirom na to, (granične) situacije neizbježan su dio čovjekova postojanja, one su nužne kako bi se došlo do samoga temelja egzistencije te predstavljaju izazove s kojima se čovjek suočava pri spoznavanju vlastitoga bitka. Upravo zbog te nemoći, čovjek dolazi do moći i iz slabosti u jakost jer iskustvima graničnih situacija on teži i dolazi do svojega ostvarenja,

⁴⁰ Isto, str. 214.

⁴¹ K. Katinić, *Živjeti za smrt – umrijeti za život?*, str. 98.

⁴² Isto.

⁴³ J. Karl, *Duhovna situacija vremena*, str. 23.

⁴⁴ Isto.

⁴⁵ Isto, str. 24.

⁴⁶ K. Katinić, *Živjeti za smrt – umrijeti za život?*, str. 101.

bez obzira na sve negativne doživljaje, stoga je trpljenje neodstranjivi dio egzistencije.⁴⁷ Kada razmatra pojedinačne granične situacije, Jaspers uglavnom zalazi u područje smrti i smrtnosti te tako govori o glavnim čovjekovim strahovima; strahu od smrti bližnjega te strahu od vlastite smrti. Za čovjeka, smrt bližnjega predstavlja dio neizbježne i bolne stvarnosti, ali tek kroz nju osvještava se zajedništvo.⁴⁸ Isto tako, smrt čovjeka dovodi u pitanje i život čovjeka kojemu je on bio bližnji. Čovjek sam ne može iskusiti smrt, već može samo stjecati iskustva u odnosu na nju. Jaspers stoga govori kako čovjekova smrt biva osviještena tek smrću drugoga.⁴⁹ Nadalje, ističe kako i dalje ostaje nedovoljno razjašnjeno pitanje boji li se čovjek smrti kao kraja svega ili ga pak obuzima strah što je živio „neživljenim“ životom.⁵⁰ U skladu s tim, čovjekov se strah od smrti svodi na: a) strah od tubitka, b) strah od egzistencije.⁵¹

Za „osvjetljenje“ egzistencije važna je, dakle, patnja. Križo Katinić (2005.) u ovome se kontekstu ponovno referira na Jaspersovu *Filozofiju*, u kojoj Jaspers jasno ističe kako patnja predstavlja ne samo ograničenje, već i uništenje tubitka koji, ovisno o čovjeku i njegovu stavu prema patnji, može doći ili do uništenja ili do jačanja.⁵² U skladu s tim, čovjek će sam biti odgovoran za to hoće li patnju izbjegavati ili će ju pak prihvatiti i u konačnici joj se naporom suprotstaviti. Negativno mišljenje o patnji te pokušaji da se ona izbjegne čovjeka udaljuju od samoga sebe te ga čine egocentrikom, dok su prihvaćanje neuspjeha i krize prvi korak u borbi s patnjom.⁵³ Dakle, patnja, tj. granične situacije po Jaspersu su nužne pri „prizivanju“ egzistencije.

Filozofija, kao i egzistencija, za Jaspersa biva mogućom samo sjedinjenjem ja-bića i bića-po-sebi, tj. sjedinjenjem subjektivnog i objektivnog kao cjeline i smisla stvarnosti.⁵⁴ Jaspers to sjedinjenje naziva sveobuhvatnim, a ono ujedno predstavlja i temelj njegove filozofije. Sveobuhvatno oslobađa svijest od pojedinačnosti i znanja o predmetima svijeta te vodi prema shvaćanju cjeline. Ta jedna točka u kojoj se u sveobuhvatnom sjedinjuju subjektivno i objektivno naziva se egzistencijom, a ona predstavlja stvarnost koju stvara neponovljivo ljudsko biće:

⁴⁷ Isto, str. 103.

⁴⁸ Isto, str. 109.

⁴⁹ Isto.

⁵⁰ Isto, str. 110.

⁵¹ Isto, str. 111.

⁵² Isto, str. 112.

⁵³ Isto, str. 112-113.

⁵⁴ Isto, str. 15.

„Sveobuhvatno mišljenje je identično sa ostvarenjem smisla vlastite egzistencije, to mišljenje je saznanje identično sa ostvarenjem egzistencijalnih ljudskih mogućnosti.“⁵⁵

Jaspersovo djelo u kojemu su razmotreni stupnjevi sveobuhvatnog nosi naziv *Um i egzistencija*, na koje se pri objašnjenju Jaspersova pojma sveobuhvatnog referirao i Milan Životić (1973.). Prema spomenutom Jaspersovom spisu, u pojam sveobuhvatnog najprije ulazi predmetni svijet, u kojemu je čovjek psihofizička jedinka uvjetovana socijalnom sredinom, jezikom te usvojenim društvenim ponašanjem. Drugi stupanj koji čini sveobuhvatno predstavlja područje ljudske svijesti uopće, koja je zajednička svim ljudima, a koja predstavlja pojmovna i racionalna određenja predmetnoga svijeta. Konačno, treći stupanj sveobuhvatnog jest duh tj. um, koji čini sponu između prethodna dva stupnja.⁵⁶ Uzimajući u obzir te stupnjeve sveobuhvatnog, čovjek se očituje kao biće koje je „uvjetovano“, dok prema Jaspersu postoji i njegova druga strana, ona „neuvjetovana“, pomoću koje može ostvariti svoje mogućnosti. Sukladno tomu, čovjek nije samo činjenička stvarnost, već je i mogućnost kojom se on može „uzdići“ iz predmetnoga svijeta i tako postati egzistencijom. S obzirom na to, egzistencija je čovjekova mogućnost da bude ono što nije, tj. da bude ono što postojanje nije, a takva se egzistencija, kako se navodi u prvom poglavlju rada o Jaspersu, očituje upravo u slobodi prema samome sebi i svijetu, izgradnjom vlastite stvarnosti,⁵⁷ koja je pak moguća jedino u odnosu na transcendenciju.

⁵⁵ Isto, str. 16.

⁵⁶ M. Životić, »Jaspersova teorija o paradoksalnosti ljudske egzistencije, str. 16.

⁵⁷ Isto, str. 17.

4. Temelj egzistencije u filozofiji Jeana-Paula Sartrea

Biće i Ništavilo smatra se jednim od glavnih filozofskih djela Jeana-Paula Sartrea, čiji podnaslov glasi „Ogled o fenomenološkoj ontologiji“.⁵⁸ Kako je istaknuo Danilo Pejović (1079.), 1944. godine Gabriel Marcel upozorio je da se u spomenutom Sartreovom djelu uočava izniman utjecaj njemačkoga filozofa Martina Heideggera, no pritom je zaboravio činjenicu da su Sartreove kategorije egzistencije, za razliku od Heideggerovih egzistencijala tubitka, „obojene isključivo negativno“, pesimistične i mučne.⁵⁹ U skladu s hegelovskom terminologijom, Sartre u svojoj ontološkoj misli razlikuje bitak po sebi i bitak za sebe; dok u bitku po sebi esencija prethodi egzistenciji, u bitku za sebe događa se preokret pa primarnom postaje upravo egzistencija, a samim određenjem bitka za sebe kao egzistencije ističe se primat Ništa nad bitkom.⁶⁰ Zahvaljujući upravo svom djelovanju, čovjek postaje bitkom za sebe koji posjeduje svijest, no Sartre upozorava kako se ne smije zaboraviti da je čovjek osim toga i svoje tijelo odnosno bitak po sebi.⁶¹ Po Sartreu, Ništa se nalazi posred samoga bitka, a ukoliko biva, Ništa može biti samo sloboda, koja se čovjeku otkriva u kierkegaardovskoj tjeskobi.⁶²

Pojam slobode središnja je misao i drugoga Sartreovoga filozofskoga djela *Egzistencijalizam je humanizam*. Kao uvertiru spomenutome djelu, Sartre je iznio kritike upućene egzistencijalizmu, koje su dolazile sa svih strana, a odnosile su se na njegovu sumornost i pesimističnost. Već pri samome početku Sartre je postavio uvodno pitanje, a to je – ne ostavlja li upravo takvo stanje mogućnost izbora?⁶³ Nadalje, ističe kako postoje dvije škole egzistencijalizma; prva je ona katolička kojoj pripada Jaspers zajedno s Gabrielom Marcelom, dok je druga ona ateistička, kojoj zajedno s Heideggerom i drugim francuskim egzistencijalistima, pripada i on sam. Ateistički egzistencijalizam, kao što je već spomenuto, zastupa tezu o nepostojanju boga, a jedino što opstoji jest čovjek, tj. ljudska zbilja, što je ujedno i glavna teza Sartreove filozofije:

⁵⁸ D. Pejović, *Suvremena filozofija zapada*, str. 113.

⁵⁹ Isto.

⁶⁰ Isto, str. 114-115.

⁶¹ Isto, str. 115.

⁶² Isto, str. 116.

⁶³ Jean-Paul Sartre, *Egzistencijalizam je humanizam*, mrežno izdanje, str. 7.

„ima bar jedno biće u kojeg egzistencija prethodi esenciji, jedno biće koje egzistira prije nego što se može definirati bilo kakvim pojmom i (...) to biće jest čovjek, ili kako Heidegger kaže, ljudska zbilja.“⁶⁴

Teza da egzistencija prethodi esenciji znači, dakle, da čovjek najprije egzistira, a tek poslije će *biti*, i to onakvim kakvim se sam učini. Zato Sartre čovjeka naziva projektom koji „sebe subjektivno živi umjesto da bude mahovina, gnjiloća ili cvjetača.“⁶⁵ Čovjek ima mogućnost da svoju pasivnost (puko postojanje) zamijeni djelovanjem. U tom pogledu, čovjek je prvo Ništa, a zatim se sam određuje i to djelovanjem, akcijom. Prema tome, na čovjeku leži odgovornost, kako za samoga sebe, tako i za drugoga, tj. za čovječanstvo, a otuda i naziv *Egzistencijalizam je humanizam*. Upravo po toj odgovornosti koju snosi, čovjek prepoznaje i tjeskobu i očaj. Čovjek je tjeskoba, a oni koji naizgled nisu njome ispunjeni vješto to prikrivaju.⁶⁶ Po Sartreu, sve se zbiva na način da čitavo čovječanstvo, za svakog čovjeka, ima uperene oči:

„I svaki čovjek treba sebi da kaže: jesam li ja doista onaj koji ima pravo da djeluje tako da se čovječanstvo ravna prema mojim činima.“⁶⁷

Tjeskoba ne vodi u neaktivnost, ona je prema Sartreu povezana s odgovornošću koju čovjek ima spram drugih ljudi.⁶⁸ Zato se tjeskoba smatra dijelom akcije, a ne nečime što ju prikriva. Zajedno s tjeskobom, dolazi i napuštenost, koja proizlazi iz spoznaje da bog ne egzistira. Ukoliko nema boga, to onda znači da se briše i svaka mogućnost da se vrijednosti nađu na „inteligibilnom nebu“ jer ne postoji neko „više biće“ koje pripisuje pravila poput određenja a priori dobra, da čovjek treba biti pošten i slično tomu. Sartre se ovdje referira na poznatu izjavu Dostojevskog: „Kad bog ne bi opstojao, sve bi bilo dozvoljeno.“⁶⁹ U skladu s tim, ako nema boga ili nečega izvan čovjeka na što bi se on oslonio, to bi značilo da je jedino što mu preostaje upravo sloboda. Čovjek po Sartreu i jest sloboda, a ona se očituje u tome da čovjek samostalno pristupi pri određenju vlastite biti. Dakle, čovjek je upravo ono što sam načini od sebe:

⁶⁴ Isto, str. 10.

⁶⁵ Isto, str. 11.

⁶⁶ Isto, str. 13.

⁶⁷ Isto, str. 15.

⁶⁸ Isto, str. 16.

⁶⁹ Isto, str. 17.

„Egzistencijalist, kad opisuje nekog Kukavicu, kaže da je taj kukavica odgovoran za svoj kukavičluk. On nije takav jer ima kukavičko srce, pluća ili mozak, on nije takav počev od fiziologijske organizacije, nego je on takav jer se svojim činima saznao kao kukavica.“⁷⁰

⁷⁰ Isto, str. 28.

5. Usporedba egzistencijalističke misli Karla Jaspersa i Jeana-Paula Sartrea

Ovo poglavlje svodi se na sažimanje i dovršenje filozofskih misli dvaju spominjanih filozofa u ovome radu te usporedbu njihovih shvaćanja kako egzistencije, tako i same filozofije. Premda se u pojedinim crtama Jaspersove i Sartreove filozofije pojam egzistencije i shvaćanje njezinoga temelja bitno razlikuju, važno je naglasiti i određene dijelove koji se u tim filozofijama poklapaju.

Oba spomenuta filozofa idu u smjeru da se čovjek opredijeli za samoga sebe, bivajući time kao egzistencija, usprkos negativnim životnim situacijama. Za Jaspersa su to granične situacije, dok je za Sartrea to tjeskoba. Kako je i navedeno ranije u radu, samo unutarnjim postupkom čovjek može doći do slobode, a ona se ogleda u tome da pojedinac sam kreira svoju stvarnost te sam odredi svoju egzistenciju. Međutim, osnovna je teza Jaspersove filozofije da se egzistencija ne može predmetno spoznati, zato o njezinom spoznavanju Jaspers progovara kao o „osvjetljenju“. Egzistencija se, prema tome, može samo „pozivati“ u zbilju, a ta Jaspersova teza predstavlja inačicu Kantova primata praktičkoga uma.⁷¹ S druge strane, kao predstavnik ateistički orijentirane filozofije, Sartre smatra kako je upravo ta ljudska zbilja jedino što opstoji. Kako je i utvrđeno u radu, Sartreovom filozofijom načinjen je obrat od tradicionalne skolastičke teze, kojim egzistencija dobiva primat nad esencijom. Po Sartreu, čovjek prvo egzistira, on je prvo Ništa, a tek djelovanjem, sam sebe određuje i biva odgovornim za svoje postupke.

Prema shvaćanjima ovih filozofa, spoznajom slobode čovjek biva obuzet tjeskobom i strahom, ali samo tim putem on i može doći do temelja egzistencije ili u Jaspersovom slučaju, njezina „osvjetljenja“. U Jaspersovoj filozofiji, granične situacije bude u čovjeku težnja da kroz stradanje i patnju nađe put u vjeru i upravo tu se dolazi do glavne oprečnosti u stavovima dvaju spomenutih filozofa. Jaspersovo je učenje transcendencije, u usporedbi s Sartreovom filozofijom, izrazito teističko. Čovjek je u Jaspersovoj misli određen kao egzistencijalni izuzetak koji prelazi svoju usamljenost samo odnosom prema bogu, koji pak predstavlja „simbol“ ili „šifru“ kojom čovjek kao izuzetak traži jedinstvo s drugim izuzetcima.⁷² Kako je već istaknuto ranije u radu, vjera koju je zagovarao Jaspers nije ista onoj kršćanskoj, prema

⁷¹ Jaspers, Karl. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*.

⁷² M. Životić, »Jaspersova teorija o paradoksalnosti ljudske egzistencije, str. 22.

kojoj je dapače bivao vrlo kritičan. Kršćanskoj religiji Jaspers je suprotstavio filozofsku vjeru, koja je kao očišćena svake dogmatike i institucionaliziranja, postala sponom „među ljudima koja ih spašava apsolutne samosvojnosti, a time i izoliranosti i usamljenosti.“⁷³ Prema Jaspersu, ta vjera omogućuje čovjeku življenje u „paradoksalnosti suvremenoga svijeta“⁷⁴ te se on njome miri sa strahom i strepnjom koju taj svijet donosi.

Dakle, po Jaspersovoj filozofiji, egzistencija je moguća jedino u odnosu na transcendenciju. Kako je već navedeno u radu, čovjek ima mogućnost „uzdizanja“ iz predmetnoga svijeta i tek tako postaje egzistencijom, dok je taj predmetni svijet za Sartrea jedino što opstoji i on predstavlja jedino mjesto na kojemu se čovjek „izgrađuje“ kao egzistencija.

Kao predstavnici egzistencijalističke filozofije 20. stoljeća, Jaspers i Sartre zagovaratelji su jedinstvene teze – da egzistencija prethodi esenciji, tj. da treba poći od subjektivnosti.⁷⁵ Razlika se ogleda u tome što se za Jaspersa čovjek kao egzistencija određuje samo u odnosu na Drugoga, a to Drugo može se pojmiti i kao bog i kao transcendencija i kao Ništa.⁷⁶ Za Sartrea, čovjek se kao egzistencija određuje samostalno, dakle, ne postoji ništa drugo što može odrediti njegovu bit. Čovjek je za Sartrea u potpunosti sam odgovoran za ono što učini od sebe:

„potrebno je da čovjek opet sam sebe nađe i da se uvjeri da ga ništa ne može od njega samoga spasti.“⁷⁷

⁷³ Isto, str. 23.

⁷⁴ Isto.

⁷⁵ J. P. Sartre, *Egzistencijalizam je humanizam*, mrežno izdanje, str. 8.

⁷⁶ Karl Jaspers, »Che cosa è l'esistenzialismo?«, preveo: Marco Viscomi, u: *Un filosofo tra i filosofi*, Mimesis/Jaspersiana, br. 4, 2018., str. 275.

⁷⁷ J. P. Sartre, *Egzistencijalizam je humanizam*, mrežno izdanje, str. 43-44.

6. Zaključak

Analizom pojmova egzistencije Karla Jaspersa i Jeana-Paula Sartrea dobio se jasan uvid u filozofsku egzistencijalističku misao 20. stoljeća. S obzirom na to da su obojica djelovala u istome razdoblju, njihovi se filozofski stavovi u pojedinim dijelovima isprepliću, dok se u određenim dijelovima jasno razilaze. Na razvoj njihove misli u pogledu egzistencije, dakako je utjecala politička i društvena situacija, koja je u 20. stoljeću bivala sve, samo ne stabilnom. Dapače, ona je predstavljala opasnost po samoga čovjeka. Uspon nacionalsocijalizma u Njemačkoj tridesetih godina 20. stoljeća kulminirao je širenjima totalitarizma diljem svijeta – čovjeka obuzima egzistencijalni strah, čitava situacija rezultira ogromnim nemirima koji obuzima egzistenciju, a bitku prijeti neizvjesnost. Upravo ta uzdrmanost i nestabilnost ljudske egzistencije, bila je i povodom širenja raznih egzistencijalizama kojima se na ovaj ili onaj način pokušalo doprijeti do biti i određenja same čovjekove egzistencije. Kao što je već navođeno u radu, temelj filozofije egzistencijalizma sastoji se u tome da se čovjek opredijeli za samoga sebe i da usprkos svim negativnim situacijama koje ga prate, biva kao egzistencija. Upravo to čini i osnovno polazište filozofija koje su predstavljene i uspoređene u ovome radu. Središnji pojam kojim se isprepliću Jaspersova i Sartreova filozofija jest pojam slobode koja se pridaje egzistenciji. Egzistencija se izražava samo u čovjekovoj slobodi prema sebi i svijetu kojim je čovjek okružen te ona gradi vlastiti smisao stvarnosti. Glavna razlika koja Jaspersovu i Sartreovu filozofiju egzistencije baca u opreku nalazi se u mogućnosti same egzistencije. Jaspersova je glavna teza da egzistencija može biti samo „rasvijetljena“, tj. tek „pozvana“ u zbilju, u predmetni svijet. U skladu s tim, egzistencija je moguća samo u odnosu na Drugo, koje se može pojmiti i kao sama transcendencija i kao bog i kao Ništa – za Jaspersa su oni jedno te isto. Za razliku od Sartreove filozofije, Jaspersova filozofija biva, dakle, teistički orijentiranom. U svojoj se filozofiji Jaspers služio pojmom filozofske vjere, kao sredstvom kojim se čovjek miri sa životnim situacijama i paradoksalnošću svijeta te sredstvom koje mu pomaže pri „osvjetljenju“ egzistencije. S druge strane, Sartreova je filozofija isključivo ateistička, ona nalaže da bog ne egzistira, a upravo time, čovjek spoznaje apsolutnu slobodu, koja je povod njegove tjeskobe te koja je, isto kao i granične situacije, neizbježna i nužna. Kao egzistencijalistički filozofi 20. stoljeća i Jaspers i Sartre zagovarali su jedinstvenu tezu o prednosti egzistencije pred esencijom, jedino što se u Jaspersovu pogledu ona može tek „prizvati“ u zbilju, dok je prema Sartreu ona tu, u predmetnome svijetu. Ona je ljudska zbilja.

Popis literature

1. Batovanja, Vesna, *Karl Jaspers: Pledoaje za filozofiju. Filozofija u razlici spram religije i znanosti..* Studia lexicographica 3, br. 1, 2009., str. 141-150. <https://hrcak.srce.hr/clanak/48803>.
2. Bošnjak, B. *Smisao filozofske egzistencije*. Zagreb: Školska knjiga, 1981.
3. Jaspers, K. *Duhovna situacija vremena*. Zagreb: Matica hrvatska, 1998.
4. Jaspers, K. *Filozofija egzistencije*, preveli: Miodrag Cekić i Ivan Ivanji, Beograd: Prosveta, 1973.
5. Jaspers, K. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. <https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=28806>, pristupljeno: 05. 09. 2023.
6. Katinić, K. *Živjeti za smrt, umrijeti za život? O smrti i smrtnosti u svjetlu filozofije egzistencije Karla Jaspersa i logoterapije Viktora E. Frankla*. Zagreb: Stajergraf, 2005.
7. Kierkegaard, Søren. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. <https://enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=31401>, pristupljeno: 05. 09. 2023.
8. Ricci Sindoni, P. (ur.), *Un filosofo tra i filosofi; Karl Jaspers e il pensiero occidentale*. Mimesis/ Jaspersiana, N.4, 2018.
9. Sartre, J. P. *Egzistencijalizam je humanizam, mrežno izdanje*. http://gimnazija-osma-tbrezovackog-zg.skole.hr/upload/gimnazija-osma-tbrezovackog-zg/newsattach/927/Jean-Paul_Sartre_-_Egzistencijalizam_je_humanizam.pdf, pristupljeno: 02. 07. 2023.
10. Sartre, J. P. *Mučnina*, prevela: Višnja Machiedo, Zagreb: Školska knjiga, 2001.
11. Solar, M. *Suvremena svjetska književnost*, Zagreb: Školska knjiga, 1997.
12. Thody, P.; H. Read, *Sartre za početnike*, prevela: Maja Paprašarovski, Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2003.

13. Vladimir Filipović (ur.). *Filozofska hrestomatija* (svezak br. 9, *Suvremena filozofija zapada.*)
Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1979.
14. Zimmermann S. *Jaspersov egzistencijalizam*. Karl Jaspers prema religiji, Zagreb: HAZU:
Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2002.